

עוד על פולמוס הנחת תפילין בחול המועד

דברי ר' אברהם שלמה יוסף גראציאני ור' ישראל שלמה לינגי מכ"י

א. פתיחה

ב. על תשובת ר' אברהם שלמה יוסף גראציאני

ג. על ספר 'דרך המלך' לר' ישראל שלמה לינגי

ד. העולה מכתובת רי"ש לינגי ביחס לשינויים בשו"ת

ה. לדרך הפרסום וההדרה

ו. עיקר שאלת רי"ש לינגי

ז. לשאלת הנחת תפילין בחול המועד

ח. הנחת תפילין בחוה"מ בארץ ישראל

* * *

דברי הרבנים בכתבי היד

א. פתיחה

השאלה אם יש להניח תפילין בחול המועד לא ירדה מעל שולחן הפוסקים לדורותיהם. אלו ואלו בניצוח מנצחים, חלק מדבריהם נמצא בדפוס וחלק נותר בכתבי יד. כמה חכמים בדורנו עסקו בבירור סוגיה זו מצדדים שונים, ופירסמו גם חומר חדש שהיה ספון בכתבי יד. המאוחרים שבהם הוסיפו הרבה על דברי קודמיהם, והם ר' יחיאל גולדהבר ור' בנימין שלמה המבורגר. ר' יחיאל גולדהבר לא פירסם את ממצאיו בדפוס, אלא פירסם אותם בשנים תשע"ז-תשע"ח באינטרנט בסידרה 'משולחנו של יחיאל גולדהבר' בשישה עשר מאמרים¹. רוב המאמרים עוסקים ברבני איטליה, ארץ שבין רבניה וחכמיה התקיים פולמוס רחב ביותר בנושא במשך דורות רבים. בסמוך לזה פירסם ר' בנימין שלמה המבורגר ספר בן תשע מאות עמודים, החלק החמישי בסידרה 'שרשי מנהג אשכנז', ושמו 'הנחת תפילין בחול המועד' (בני ברק, תשע"ח), הכולל בתוכו, כפי הנראה, את כל הנאמר בפרשה זו, כולל ממצאיו של ר"י גולדהבר, וכמובן תוספות רבות של רב"ש המבורגר עצמו. לספר זה אציין במאמר בשם: שרשי מנהג אשכנז.

אמנם אין אדם יכול לסקור את כל הנמצא בכתבי היד, ומאמר זה בא להוסיף עוד שני רבנים מאיטליה שדבריהם ביחס לשאלה זו לא נדפסו עד היום: ר' אברהם יוסף שלמה גראציאני ור' יוסף שלמה לינגי.

1 בקובץ 'ישורון', לח (תשע"ח), עמ' תתמו-תתנח, פירסם ר"י גולדהבר חלק קטן מסידרת מאמריו.

ב. על תשובת ר' אברהם שלמה יוסף גראציאני

ר' אברהם יוסף שלמה גראציאני, המכנה עצמו בשם אי"ש ג"ר, היה רב במודינא משנת תכ"ו עד לפטירתו בשנת תמ"ד. כתב חיבורים שונים שטרם נדפסו. ברשותו הייתה ספריה גדולה של כתבי יד, וחתמתו אי"ש ג"ר נמצאת על גביהם גם אחרי שהם נתפזרו בין ספריות העולם.²

כתב יד שטרסבורג מס' 4086 (צילומו בספריה הלאומית בירושלים F3961) שהיה בבעלותו של הרב אי"ש ג"ר מכיל, בין השאר, חלק מתשובותיו, וכן תשובות שונות של חכמי איטליה. בעמ' 41-43 נמצאת שאלה של ר' ישראל שלמה לינגי הקשורה לעניין הנחת תפילין בחול המועד ואחריה תשובתו של הרב אי"ש ג"ר. שאלתו של רי"ש לינגי כתובה בכתב ברור, והשוואת כתב היד עם כתב יד ניו יורק של ספר 'דרך המלך' שיוזכר לקמן, מלמדת כי השאלה בכתב יד שטרסבורג היא כתיבת ידו של רי"ש לינגי עצמו. הרב אי"ש ג"ר כתב את תשובתו לשאלה זו על אותו גליון, כמקובל אצל כמה משייבים. כתב ידו של הרב אי"ש ג"ר הוא זעיר, וגם אינו נוח לקריאה, ולא זו בלבד אלא שבעמ' 43, המכיל את סוף תשובתו, האותיות מטושטשות והקריאה אינה אפשרית. בכל זאת ניתן להבחין בשמו של המשיב. חציו השני של העמוד כתוב באיטלקית, ואף אותו לא ניתן לקרוא מפני שגם בו האותיות מטושטשות מאוד, ואפשר שיש לכתוב שם קשר עם התשובה. בגליון כתב יד זה נמצאות שתי הגהות שלשונו מלמד שהן הגהותיו של הרב אי"ש ג"ר.³

תשובה זו של הרב אי"ש ג"ר לא נתפרסמה עד היום. אמנם חלק מהאמור בה כתב הרב אי"ש ג"ר בשני מקורות שכבר פורסמו, כפי שיוברר לקמן, אבל עדיין יש מן החידוש באמור בתשובתו בהשוואה לדבריו שפורסמו. לפיכך עלה בדעתי כי יש מקום לפרסם את התשובה, ברם הואיל וסופה חסר כי אינו ניתן לקריאה כנ"ל, היסטורי אם יש מקום לפרסמה בצורה זו. לכן פניתי לד"ר יעקב פוקס ממחלקת כתבי היד בבית הספרים, כדי לברר שמא מצוי צילום טוב יותר של התשובה. הוא השיב בשלילה, אך העלה השערה שניתן יהיה למצוא את תשובת הרב אי"ש ג"ר גם בכתבי הרב לינגי. ואכן הוא בדק ומצא כי התשובה הובאה בשלימותה בהלכות חול המועד בספר שכתב הרב לינגי ונמצא עדיין בכ"י בשם 'דרך המלך' על שולחן ערוך אורח חיים, כפי שיובהר מיד לקמן. אני מודה לד"ר פוקס שבכך איפשר לי לפרסם את התשובה בשלימותה.

2 ראה על תולדותיו, ש' ואנונו, אינציקלופדיה לחכמי איטליה, ירושלים, תשע"ח, עמ' 84-85.

3 ראה לקמן הערות 67, 82.

ג. על ספר 'דרך המלך' לר' ישראל שלמה לינגי

ר' ישראל שלמה לינגי ב"ר טוביה היה תלמידו של ר' אליעזר נחמן פואה. הוא מוזכר בספרי חכמי דורו, וגם החליף עמם אגרות, הן בהלכה והן בקבלה. אחד מחיבוריו הוא ספר 'דרך המלך' שהוזכר לעיל. החיד"א מביא מספר זה כמה פעמים בחיבוריו.⁴ ספר זה נמצא בכמה כתבי יד, ועדיין לא נדפס. מצויים בידינו כיום שלושה כתבי יד של 'דרך המלך' חלק ב. נכתוב מעט דברים על כל אחד מהם:

1. כתב יד של 'דרך המלך' חלק ב נמצא בספריית פניצי, רג'ו אמיליה, Turri F 68 (צילומו בספרייה הלאומית F 138). מתברר שכל המובא במאמר זה מספר 'דרך המלך' על פי הנמצא בשני כתבי היד האחרים, אינו נמצא בכתב יד זה. רק מקצת מן המקצת נמצא בו קרוב לסוף הלכות חול המועד, והוא נכתב בגליון, והרי הוא לפנינו: "במדרש הנעלם לשיר השירים על פסוק לריח שמניך טובים שמי שמניח תפילין בח"ה חייב מיתה והביא... [כאן כתובה מילה שאינה ברורה] בקונטרס דף כ"ג א". לא נתברר לי מהו הקונטרס שהזכיר כאן. מכל מקום בהלכות חול המועד לא נכתב עוד דבר בעניין זה. גם במקומות נוספים שבדקתי עולה כי בכתב יד זה חסר הרבה ממה שנמצא בשני כתבי היד האחרים, ויש מקומות שחלק מסוים מהחסר הושלם בגליון. מכאן עולה שכתב יד זה הוא מהדורה קמא של החיבור. על פי המחיקות וההוספות הן בפנים והן בגליון נראה שכתב יד זה נכתב בידי המחבר.

2. כתב יד שני של 'דרך המלך' הוא כתב יד הנמצא בספריית בית המדרש ללימודי יהדות בניו יורק Ms 6375 (צילומו בספרייה הלאומית F 39232). בכתב היד מרובות המחיקות, וכן מרובות בו ההגהות וההוספות הכתובות בגליון. נראה אפוא שגם כתב יד זה הוא כתב היד המחבר, וזו מהדורה בתרא של החיבור. החומר שהועתק במאמר נמצא בו בדפים ק"א - ק"ג ע"א.⁵

3. כתב יד שלישי של 'דרך המלך' הוא כתב יד מוסקבה, גינזבורג 402 (צילומו בספרייה הלאומית F 47753). כתב יד זה דומה לכתב יד ניו יורק, והשינויים ביניהם אינם משמעותיים. אלו שינויים של קיצורים וראשי תיבות, שבאחד נמצא לעיתים קיצור זה ובשני אותו קיצור נפתח, וכן להיפך. החומר המדובר נמצא בדפים ע"ב - ע"ב. 94

אמנם קיים הבדל מהותי בין שני כתבי היד בחומר שלפנינו. בכ"י ניו יורק מצויות מחיקות רבות וגם הוספות בגליון, ואילו בכ"י גינזבורג כל ההוספות נמצאות בפנים,

4 ראה אינציקלופדיה (לעיל הערה 2), עמ' 314-315.

5 למעשה צריך לציין דפים ק-קה, אלא ששני דפים הנמצאים בתוך לא צויינו משום מה, ולכן בדף האחרון צויין: קג.

ואין צורך לומר שהתיבות המחיקות אינן נמצאות בו. מכאן עולה שכתב גינזבורג הוא העתקה מאוחרת של כ"י ניו יורק (או העתקה מכתב יד שהועתק מכתב יד ניו יורק). אלא שמסקנה זו אינה מתיישבת עם העובדה שבמקום אחד מצאנו מחיקה בכ"י ניו יורק⁶, ובכל זאת הדברים נמצאים בכ"י גינזבורג. יתכן שמחיקה זו היא יוצאת מהכלל ונעשתה מאוחר יותר לשאר המחיקות. קיימים מקומות נוספים שהמחוק בכ"י ניו יורק נמצא בכ"י גינזבורג, זאת משום שהמחיקה נעשתה רק בהעברה של קו אחד או שנים על הכתוב, ולכן עדיין ניתן לקרוא את הכתוב⁷. לכן אפשר לומר שמעתיק כ"י גינזבורג העתיק זאת לאחר המחיקה, ואין בכך סתירה למסקנה דלעיל. אלא שנשאלת השאלה מה טעם עשה כן? הרי אם המחבר מחק זאת, כיצד יתכן שהמעתיק לא יעשה כמצות המחבר? אם כן עלינו לומר שגם מקומות אלו יוצאים מהכלל, והמחיקה נעשתה מאוחר לשאר המחיקות. לאמור, לפני מעתיק כ"י גינזבורג עדיין לא הייתה קיימת מחיקה זו.

ד. העולה מכתובת ר"ש לינגי ביחס לשינויים בשו"ת

ברם קיימים שינויי נוסח נוספים שנעשו על ידי ר"ש לינגי המשקפים תופעה הראויה לתשומת לב. צויין לעיל שהרב אי"ש ג"ר העתיק בראש תשובתו את כל שאלת ר"ש לינגי ככתבה וכלשונו, כמקובל אצל משיבים רבים, ואחריה כתב את דברי תשובתו. ר"ש לינגי בספרו 'דרך המלך' מעתיק את שאלתו ששלח לרב אי"ש ג"ר ואחריה מעתיק את התשובה שקיבל. אלא שבכ"י ניו יורק אנו מוצאים כמה מילים שר"ש לינגי מחק בשאלתו מתוך משפטים מסויימים, ובגליון נכתבו במקומן מילים אחרות⁸. לאמור, לאחר שר"ש לינגי שלח את שאלתו לרב אי"ש ג"ר וכתבה גם בספרו, הוא חזר בו ושינה בה כמה דברים. ועתה המעתיק של כ"י גינזבורג נוהג כדרכם של מעתיקים, והוא מעתיק כמובן את הנוסח החדש שנכתב בגליון והוא גם מכניסו פנימה, מה עוד שאין הוא יכול לקרוא את הנוסח הראשון, המחוק. הוא סבור לתומו כי המחיקות לא נועדו למחוק את הנוסח המקורי, אלא נועדו למחוק טעויות כל שהן. הוא משוכנע שהכתוב בגליון הוא חלק מהשאלה המקורית שנשלחה, כפי שכל אדם אחר היה משוכנע בזה. ואם תשאל, אם אי אפשר לקרוא את המילים המחוקות מהיכן אני יודע על קיומן? התשובה פשוטה. אני ידעתי על קיומן רק מפני שיש בידי את כ"י שטרסבורג, שבו נמצאת שאלתו המקורית של ר"ש לינגי. על יסוד השוואה זו התברר לי שר"ש לינגי מחק מילים מקוריות בשאלה שנשלחה לרב אי"ש

6 ראה הערה 54.

7 ראה הערה 55. ראה גם ליד הערה 10, ששם העלינו השערה מה טעם נעשתה מחיקה זו. וראה גם הערה 64, שאף שם המחיקות בכ"י ניו יורק נמצאות בכ"י גינזבורג.

8 ראה הערה 58.

ג"ר, והכניס במקומן בהעתק שבספר 'דרך המלך' שבכ"י גינזבורג מילים אחרות. נמצא שאדם שיש לפניו את ספר 'דרך המלך' כ"י גינזבורג או את כ"י ניו יורק מצד אחד, ואת כ"י שטרסבורג מצד שני, עומד ומשתומם, כיצד יתכן שנוסח השאלה הנמצא לפני הרב אי"ש ג"ר שונה מנוסח השאלה הנמצא אצל השולח עצמו הלא הוא ר"ש לינגי. יתר על כן. יש לשאול שאלה זו גם על ר"ש לינגי עצמו. הוא כותב שזו השאלה שהוא שלח לרב אי"ש ג"ר, וכדבריו: "ועיין בשאלה שלפניך אשר שלחתי אותה אחר כותבי זה לעיר מודונ"א יע"א לכמוהר"ר אברהם יוסף שלמה גראציאנו נר"ו", ודבריו אלו אינם מדויקים, שהרי הוא שינה כאן את דבריו בשאלתו. אמנם כבר כתבתי שם בהערה⁹ כי ניתן לומר שר"ש לינגי לא ראה בשינויים אלו שינויים מהותיים, ולכן הרשה לעצמו לשנות. לכן כתבתי כאן בזהירות כי דבריו של ר"ש לינגי "אינם מדויקים", אלא שהוא כנראה לא ראה בכך אי דיוק.

בכל זאת מעניין להוסיף שבכ"י ניו יורק על המילים "לכמוהר"ר אברהם יוסף שלמה גראציאנו נר"ו" הועבר קו המצייין מחיקה¹⁰. אולי ר"ש לינגי רצה לרמז בה כי השאלה כפי שהיא נמצאת עתה בכ"י ניו יורק לא נשלחה כך לרב אי"ש ג"ר אלא בשינויים מסוימים.

על כל פנים לפנינו תופעה מעניינת. כרגע אין היא הנושא שאנו עוסקים בו, אבל ברור שיש חשיבות רבה להסב אליה את תשומת הלב¹¹.

ה. לדרך הפרסום וההזרה

ב'דרך המלך' נמצאים בתחילה דברי ר"ש לינגי עצמו ביחס להנחת תפילין בחול המועד, את הדברים הללו העתקתי על פי כ"י ניו יורק (על היחס בין כ"י זה לכ"י גינזבורג כתבתי לעיל בסעיף ג מס' 3). אחריהם נמצאת שאלת ר"ש לינגי שנשלחה לרב אי"ש ג"ר, ותשובתו של הרב אי"ש ג"ר. את שאלת ר"ש לינגי ואת רוב תשובת הרב אי"ש ג"ר אני מעתיק על פי כ"י שטרסבורג שהזכרתי לעיל, מפני שבו לא נערכו שינויים, לעומת כ"י 'דרך המלך' שבו נערכו שינויים שעמדתי עליהם לעיל. כאן אוסיף ואומר שקיימים חילופי נוסח נוספים בין כ"י שטרסבורג לבין נוסח הדברים

9 ראה בסוף הערה 58.

10 ראה הערה 55.

11 תופעה זו קיימת גם אצל חכמים נוספים, שהרי דרכו של עולם שמחבר, גם לאחר שהשיב, חוזר ומהפך בדבריו, ואינו נמנע מלהעיר על דברי עצמו. ראה לדוגמה, שו"ת רש"ם החדשות, מהד' זכרון אהרן, ירושלים, תש"ע, במבואי שנדפס בסוף הספר, עמ' 66, סוף הערה 455, וכן במבוא שכתבתי לשו"ת דברי יוסף לר' יוסף אירגאס, הוצאת זכרון אהרן, ירושלים תשפ"ג, ליד הע' 72 ובהערה.

ב'דרך המלך'. כאמור לעיל שינויי נוסח אלו נעשו לדעתי על ידי ר"ש לינגי עצמו, ואני מניח שחלק נעשו אגב שיטפא¹², או כדי לשפר את ההבנה, ולכן הבאתי רק מקצתם כדוגמה בעלמא, ועל רובם ויתרתי ולא הבאתים בהערות.

כאמור לעיל בכ"י ניו יורק יש הוספות בגליון, ואת אלו רשמתי בסוגריים זוויתיים <. יש גם שתי הוספות בכ"י שטרסבורג ואף הן נרשמו בסוגריים זוויתיים, וכדי למנוע בלבול בינן לבין אלו שהזכרתי זה עתה, הוספתי לגביהן גם הערה.

כל הרשום בסוגריים עגולים או מרובעים נוסף על ידי, אם לצורך מראה מקום או לצורך תיקון. בכ"י שטרסבורג יש סוגריים עגולים בגוף כתב היד, והערתי עליהם במקום. כן מנוקדות בו כמה מילים, וכך העתקתי מבלי להעיר על כך, פרט למקום אחד שבו נמצא ניקוד גם בכ"י ניו יורק, והערתי על כך במקום.

1. עיקר שאלת ר"ש לינגי

המעין בדברים המתפרסמים כאן יראה כי הדיון העיקרי בדברי שני החכמים הללו אינו בנושא הנחת תפילין בחול המועד, אלא הוא עוסק בפרשנות של קטע מסוים, שממנו יש מעין אסמכתא שיש להניח תפילין בחול המועד. קטע זה הביא ר"ש לינגי מדברי מהרש"ל בפירושו לסמ"ג. רש"ל לא כתב את מקור הקטע אלא הביאו בשם "מצאתי כתוב", וכך כותב ר"ש לינגי:

שמצא¹³ כתוב¹⁴ סמך להניח תפילין בח"ה דכתיב כי שם ה' נק' [רא] עליך (דברים כח, י) דאיירי בתפילין וקאי על שי"ן של תפילין, ושי"ן הוא סכום ימות השנה שמניחים בהם, שהרי כשתסיר נ"ב שבתות וי"ג י"ט¹⁵ מן שס"ה ימים נשארו שי"ן ימים. עכ"ל.

מהרש"ל הביא קטע זה כסמך להנחת תפילין בחול המועד, וכך ההסבר לדבריו: הרי שבתות וימים טובים שבהם אין מניחים תפילין עולים, כפי שמוסבר בקטע, לסך של ס"ה ימים. א"כ מתוך שנה בת שס"ה ימים נותרו שי"ן (300) ימים שבהם מניחים תפילין, ובכלל ימים אלו נמצאים גם ימי חול המועד.

12 ראה לדוגמה הערה 72.

13 היינו מהרש"ל.

14 ראה שרשי מנהג אשכנז, עמ' 81-87, שם הובאו הראשונים שכתבו עניין זה. חלקם נדפסו לפני זמנם של ר"ש לינגי והרב א"ש ג"ר, אבל שניהם לא ציינו לכך בדבריהם.

15 כלומר, 2 ימים ראש השנה, יום כיפור, 2 ימים ראשונים של סוכות, 2 ימים שמיני עצרת, 2 ימים ראשונים של פסח, 2 ימים אחרונים של פסח, 2 ימים שבועות. הרי לך 13 ימים טובים.

ראיה זו דחה ר"ש לינגי בקצרה: "כי לא די בסמוכות לדחות לדברי הרשב"ע¹⁶ ודעת שאר הפוסקים וגאונים הסוברים שלא להניחם". אמנם עיקר עיסוקו היה בהבנת האמור בקטע. ר"ש לינגי נתקשה כיצד יש נ"ב שבתות בשנה ירחית שיש בה רק שנ"ד ימים. גם אם נאמר שמדובר בשנת שמשית בת שס"ה ימים, הרי החשבון אינו מכוון, שהרי יש מועדים החלים בשבת והם כלולים כבר בשבתות ואינם נמנים בפני עצמם, וכפי שהוא מאריך בשאלתו להרב אי"ש ג"ר. עוד הוסיף לשאול כי החשבון מתאים רק לבני חו"ל, אבל לבני א"י יש רק שמונה ימים טובים, ומדאורייתא רק שבעה ימים, וא"כ החשבון אינו מתאים¹⁷. לכן תשובתו של הרב אי"ש ג"ר עוסקת גם היא, בעיקר, בפרשנות לקטע האמור, כפי שיראה המעיין, שהרי הוא בא להשיב על שאלתו של ר"ש לינגי. יש לדעת כי על שאלות אלו עמדו גם כמה אחרונים, וכמו שציינתי שם בהערות¹⁸.

נמצא כי האיזכור של הנחת תפילין בחול המועד אינו עיקר העניין שעסקו בו חכמים אלו, אלא הוא מוזכר כדרך אגב. ברם, גם כך אנו שומעים את דעתם של שני החכמים בנושא זה.

ז. לשאלת הנחת תפילין בחול המועד

דעת ר"ש לינגי היא: "ומנהגנו ג"כ הוא שלא להניחם, כדעת רשב"י וכפוסקים הנוטים אחריו". ר"ש לינגי פעל בריג"ו¹⁹ וכנראה גם במודינא, שתייהן נמצאות בצפון

16 כלומר, הסוברים שאין להניח תפילין בחול המועד מסתמכים על דעת רשב"י, היינו הוזהר, שהביא ר"ק קארו בבית יוסף או"ח סי' לא, ואי אפשר לדחות את רשב"י על יסוד אסמכתא בלבד.

17 ר' יחיאל מיכל גולד בספרו מקראי קדש, מונקאטש, תר"ץ, פרק יד, עמ' מב, כתב בדומה לדברים אלו: "הגם על דברי רמזים אי אפשר לפלפל, ואי אפשר לפסוק הלכה פסוקה על רמז במקום שאפשר לברר מש"ס ופוסקים היפך הרמז, מ"מ צ"ע שהם סמכו על רמז זה, הלא יש לפעמים שהשנה אינו שוה, וגם בחודש העיבור השנה יותר משס"ה ימים, וגם הרמז זה הוא עם היו"ט של גלויות ואם כן בארץ ישראל שאין שם יו"ט שני א"כ מניחין תפילין יותר מש' ימים". [ועוד כתב שם בזה, וחלק מדבריו שם לקח מדברי רבו, רח"א שפירא האדמו"ר ממונקאטש, בחיבורו אות חיים ושולם, או"ח ריש סי' לא, ברגסס, תרפ"א, עמ' צג].

18 על השאלה השנייה, כי החישוב מתאים רק לבני חו"ל כתבתי שם בהערה 53, כי ר"י פראגר הראה שהחישוב יכול להתאים גם לבני א"י. גם הרב אי"ש ג"ר לא ענה על שאלה מבחינה חישובית, אלא כתב כי אכן לבני א"י יש רמז אחר באות ש"ן.

19 בשער של "דרך המלך" כתב יד גינזבורג נכתב: "ספר 'דרך המלך' הכינו וגם חקרו לכבוד ה' ולהדרו כמוהח"ר ישראל בכמ"ר טוביה לינגי נר"ו בעיר ריגיו ממודינא יע"א". סביר שזו כתיבה מאוחרת מפני התואר שניתן לר' ישראל.

איטליה. על קהילת האיטליאנים בריג'יו פרסם ר"י גולדהבר חומר מכתב יד²⁰, ובו הביא את דברי ר' אברהם פיינוני מריג'יו: "שאינ גם א' בכל הק"ק²¹ יצ"ו מניחן כלל". התאריך שבו נכתבו דברים אלו הוא סביב לשנת שס"ג, ואילו דברי ר"ש לינגי נכתבו סביב לשנת תל"ג²². נראה איפוא שדבר לא השתנה במשך שבעים השנים שחלפו, והאיטליאנים בריג'יו לא הניחו תפילין בחול המועד²³.

דעתו של הרב אי"ש ג"ר, שפעל במודינא, היא כדעתו של ר"ש לינגי, שאין להניח תפילין בחול המועד. דעתו ידועה לנו לא רק מתשובתו המתפרסמת בזה, אלא גם משני מקורות אחרים. בשנת תשס"ז נדפס בירושלים ספר שו"ת רמ"ע מפאנו בההדרת ר' פנחס עובדיה מטעם מכון 'ישמח לב'. במהדורה זו נדפסו גם הגהות הרב אי"ש ג"ר שנכתבו בגליון הספר. בהגהותיו על סי' ק"ח²⁴, הוא הסימן שבו דן רמ"ע מפאנו בהנחת תפילין בחול המועד, כתב הרב אי"ש ג"ר דברים דומים למה שכתב בתשובתו המתפרסמת בזה, ונפרט את הגהותיו.

בהגהה אחת הביא את הקטע שהביא מהרש"ל, וכתב כי כך נמצא גם בדברי אבודרהם, וכן הביא את האמור בספר המוסר, ולא פירש את דבריהם כלל ועיקר, זאת בניגוד גמור לתשובה כאן שבה הרחיב מאוד להסביר את הקטע האמור. לאחר שהביא את מהרש"ל, אבודרהם וספר המוסר, הוסיף וכתב בהגהתו:

נראה שבימי הגאונים הנ"ל היו נוהגים להניח תפילין כדעת הרא"ש ז"ל ועפ"י המדרש²⁵ הנ"ל בימי חול המועד כמו שהיו נוהגים בקהלות ספרד להניחן גם כן קודם שראו דברי הזהר, אבל אחרי שראו דבריו נמנעו הן וחבריהן שלא להניחן עוד בימי חול המועד כמו שהעיד זה בעדות נאמנה הגאון קארו ז"ל טואו"ח סי' לא בבית יוסף שלו, וכדכתב כאן החסיד הקדוש כמוהר"ר רמ"ע מפאנו ז"ע.

לאמור, הוא הנגיד את מנהג ספרד למנהג שלהם בימיו. בעוד שבעבר הניחו

20 בסידרת מאמריו (הזכרתי זאת בתחילת המאמר) מאמר ח, עמ' ב, ועמ' ד.

21 הקהילות קודש.

22 ראה ליד הערה 67, בדבר התאריך שבו נכתבה התשובה.

23 ראה שרשי מנהג אשכנז, עמ' 211, שציין לדברי גולדהבר, והוסיף בהערה 132 לציין גם לספר התקנות לקהילת ריג'יו (אמיליה - קהילת איטאליאנים), שפורסם שנית בקובץ 'זכור לאברהם', חולון, תשנ"ב, עמ' תקיג: "לא יניחו תפילין בחול המועד וכן בחול המועד של פסח". בראש המאמר שם ציין הכותב כי ספר התקנות נדפס לראשונה במנטובה, תמ"ח. אם כן לפנינו אישור לדברי ר"ש על הנהוג בזמנו בריג'יו.

24 ראה עמ' רלט, הערות כו, כז.

25 ר"ד אבודרהם הביא קטע זה בשם מדרש. בעל ספר המוסר כתב כן בשם 'אמרו רז"ל'.

הספרדים תפילין בחול המועד, הרי שלאחר ש"י קארו כתב את דברי הזוהר "נמנעו הן וחבריהן שלא להניחן". היינו, הספרדים אינם מניחים תפילין בחול המועד. כוונתו במילה "וחבריהן" אינה ברורה. האם התכוון לקהילות בני איטליה או בני אשכנז, או שמא אין לדייק בדבריו עד כדי כך. אבל נראה יותר שיש כאן טעות וצ"ל: וחכמיהם, וכמו שכתב הוא עצמו בהגהותיו לשולחן ערוך שנתיק לקמץ.²⁶

בהגהה שנייה כתב הרב אי"ש ג"ר כך:

גם בקצר שלו בסימן זה סעיף ב' כתב [ר"י קארו בשולחן ערוך סי' לא] שבחול המועד אסור להניח תפילין, שימי חול המועד גם הם אות כשבת ויו"ט, ואם בהם אות אחת היה זלזול לאות שלהם. ויש אצלי הרבה פסקים כ"י מגדולי האחרונים ז"ל שהאריכו מאד באיסור הנחת התפילין בימי חול המועד, פוק חזי בראיותיהם שם. ועיין עוד בשו"ת כמוהר"ר דוד בן זימרא הנדפס בעיר ליורנו בשנת ת"ב לפ"ק ליצירה שכתב בסימן ח' בשב ואל תעשה אני שונה כאן, ושראה חכמי ישראל חכמי האמת מרחיקים זה מאד שלא להניח תפילין בח"ה שהוא עצמו אות, ושדברי הקבלה כבידנו²⁷ לקיים דבריהם הנאמרים באמת.

כאן מתייחס הרב אי"ש ג"ר לשאלת הנחת תפילין בחול המועד. דבריו כאן דומים לדברים שכתב בהגהותיו הנמצאות בכתב יד על השולחן ערוך סי' לא סע' ב, ששם פסק ר"י קארו: "בחוה"מ גם כן אסור להניח תפילין מהטעם הזה בעצמו, שימי חול המועד גם הם אות". אני מעתיק את דברי הרב אי"ש ג"ר מתוך כתב יד קאופמן A 106, עמ' 9, המכיל את הערותיו על השו"ע²⁸:

שר צבא ה' הגאון כמהר"ר דוד בן זמרא ז"ל בתשובותיו הנדפסות בעיר ליורנו בשנת ת"ב לפ"ק כתב בסי' ח' דשב ואל תעשה אני שונה כאן, וכי ראה חכמי ישראל חכמי האמת מרחיקים זה מאד, ושדברי הקבלה יכריחו לקיים דבריהם הנאמרים באמת, וכבר כתבו האחרונים ז"ל גיולי תשובות כ"י בזה שאין מניחים התפילין בחש"מ נגד דעת הרא"ש ז"ל, ואין לנו לזוז מדברי בעלי הסוד ככתוב הכל אצלי חתומות באוצרות בלומות ובלוסות²⁹

26 ראה ליד הערה 30.

27 נראה שיש כאן טעות, ואולי צ"ל: כיבדנו, או: בידינו, או באופן אחר.

28 קטע זה, בקיצורים מסויימים, העתיק גם ר"י גולדהבר, מאמר ט, עמ' א-ב. במקומות ספורים קריאתי בכתב היד שונה מקריאתו. מדברי ר"י גולדהבר הביא ברשי מנהג אשכנז, עמ' 204.

29 על פי גיטין סז, א: "רב עקיבא אוצר בלום", ויש גורסים אוצר בלוס כמו שכתבו שם תוס' ד"ה בלום, וגם הסבירו את שני הנוסחים. לכן כתב כאן המחבר את שתי הצורות.

מספרי הפוסקים בתראי ז"ל כ"י, וגם האריך בזה וצווה ככירכיא³⁰ לקיים מ"ש הרב המחבר קארו ז"ל בשם קהלת ספרד בב"י שלו, שכולם נמנעו המה וחכמיהם³¹ מהנחת תפילין בח"ה עפ"י הזהרה, איש אלדים קדוש הוא המקובל האלדי הרמ"ע מפאנו זצוק"ל בתשובותיו המודפסות בסי' ק"ח בראיות רבות פוק חזי תמן. וכן מצאתי בס' יוחסין³² בספורו על רשב"י וחבורתו וקדושתו בדף מ"ב ריש ע"ב, כי לא נשאר גאון וכן הראב"ד³³ והרמב"ן³⁴ שלא אסרו להניח תפילין בח"ה, אלא כלם כא' הזהירו ואסרו בזה, חוץ מבעל ס' המצות והרא"ש, ושגם בש"ס בבלי אינו מפורש, ושלכן אנו לוקחים סברת הזהרה שאסור להניח בח"ה.

המשווה את האמור בשני המקורות הללו לאמור בתשובתו כאן יראה שאין הבדלים גדולים ביניהם. בשלושת המקורות חזר וכתב כי יש בידו כתיב יד של פוסקים מדורות אחרונים המאשרים שאין להניח תפילין בחול המועד, אלא שלצערנו לא מנה את שמות הפוסקים.

ה. הנחת תפילין בחול המועד בארץ ישראל

עם זאת בתשובה שלפנינו נוסף משפט שאינו בשני המקורות המקבילים שהבאנו

30 כרכוביא.

31 ראה לעיל ליד הערה 25.

32 על פי ציון הדף עולה שהנוסח כאן הוא על פי דפוס קראקא, שמ"ב, וכך נמצא שם: "ונתגלה זה הספר [זוהר] אחר הרמב"ן והרא"ש שלא ראוהו. וכבר הוא מוסכם בישראל שהדבר שלא יחלוק על התלמוד ואין מפורש בתלמוד ומצינו שם מפורש שמקבלים אותו כמו... וכן בתפילין של חול המועד כי לא נשא' גאון וכן הראב"ד והרמב"ן שלא אסרו אותו חוץ מבעל ספר המצות והרא"ש ובתלמוד בבלי שלנו אינו מפורש אנו לוקחין סברת הזוהר שהוא אסור". נמצא כי המשפט שכתב הרב אי"ש ג"ר: "אלא כלם כא' הזהירו ואסרו בזה" אינו מדברי היוחסין, אלא הוא תוספת הסבר שלו לדברי היוחסין הקשים קצת להבנה. בספר יוחסין השלם, מהד פיליפוסקי, לונדון, תרי"ז, נמצא כן בדף 45 ע"ב, ושם הנוסח: כי לא נשאם (במקום: נשא'), וההמשך כלפנינו. לפי נוסח זה ההמשך: וכן הראב"ד וכו', משמעו שהרמב"ן והראב"ד התירו להניח תפילין בחול המועד, ולפי זה אין מובן להמשך: חוץ מבעל ספר המצות וכו', כי זו סתירה מיניה וביה.

33 תשובות ופסקים לראב"ד, מהד' ר"י קאפח, ירושלים, תשכ"ד, סי' קכא. ראה הערה הבאה, וראה גם שרשי מנהג אשכנז, עמ' 121 אותיות ח-ט שהביא מקורות נוספים לכך (הוא גם סבור שיתכן והכוונה היא לראב"ד בעל האשכול, אך נמצא כן רק באשכול מהד' נחל אשכול).

34 כך נמצא באורחות חיים, הל' תפילין, סי' יא: "והרשב"א כתב בתשובה זו"ל נחתבטו בזה גדולי החכמים ואנו נהגנו כלנו שלא להניח כדברי חכמי הצרפתים ז"ל שימי חה"מ אות הם שאסורין במלאכה כל דבר שאינו אבד ומדאורייתא כדמוכח בשלהי פ"ק דע"ז וכן כלהו תנאי במס' חגיגה וכן דעת הראב"ד ז"ל והרמב"ן ז"ל".

לעיל. כוונתי למשפט: "וכבר ידענו שבני א"י כיום הזה אינם נוהגים להניח תפילין בימי חול המועד, וחיליהו מדברי הרשב"י ז"ל שהביא הרב הגדול קארו ז"ל בטא"ח סי' ל"א".

הרב אי"ש ג"ר כתב "בני ארץ ישראל" ולא יסף לבאר מה כוונתו. האם הוא כולל בזה את כל הקהילות, בין של איטליאנים, או ספרדים, או אשכנזים, או שמא כוונתו רק לקהילת האיטלאנים. כמו כן לא כתב אם דבריו מכוונים לירושלים, או לצפת. הואיל ותשובתו נכתבה בשנת תל"ג, ובאותה העת העיר צפת נמצאת בשפל גדול³⁵, יש להניח כי הרב אי"ש ג"ר התכוון בדבריו לישוב היהודי בירושלים. אין בידינו ידיעות מפורשות על הנחת תפילין בחול המועד בירושלים בקרב הקהל האשכנזי באותו זמן. רב"ש המבורגר סבור שהקהל האשכנזי בירושלים דבק במסורת אבותיו שיש להניח תפילין בחול המועד, והוא אף סבור שניתן להביא ראיה עקיפה לכך מדברי ר' ישעיהו הורוויץ בעל שני לוחות הברית³⁶. לאמור, לדברי המבורגר האשכנזים הניחו תפילין בחוה"מ בהיותם בחו"ל, ואילו היו משנים את מנהגם בבואם לא"י מן הסתם היה ר"י הורוויץ מתייחס לכך, שהרי הוא התייחס למנהגים אחרים שאותם שינו האשכנזים בבואם לארץ. והנה אם אכן הרב אי"ש ג"ר יודע על הנעשה בירושלים גם בקרב האשכנזים, הרי זו ידיעה שאינה עולה בקנה אחד עם השערתו של המבורגר. זאת משום שלפי דברי הרב אי"ש ג"ר הקהל האשכנזי בירושלים הושפע מספר הזוהר, אפשר כבר בימי מרן הב"י, וחדל להניח תפילין בחול המועד.

* * *

דברי הרבנים בכתבי היד

[דרך המלך' הלכות חול המועד]

במדרש הנעלם לשיר השירים (זוהר חדש, מהד' ר"מ מרגליות, דף 128 ע"ב) על פסוק "לריח שמניך טובים" (שיר השירים א, ג) שמי שמניח תפילין בח"ה חייב מיתה, והביא לשונו רבינו בב"י [או"ח] סי' ל"א, וכתב שמהאי טעמא היו בני ספרד נמנעין מלהניחם. וסוף דבריו, ומאחר שבגמ' דידן לא נתבאר דין זה בפירוש מי יערב לבו לגשת לעבור בקום עשה על דברי רשב"י הפליג³⁷ כ"כ באיסור הנחתן, יע"ש. וכן פסק

35 ראה במבוא שכתבתי לשו"ת רבי יהוסף מליריאה וחכמי הדור בצפת, ירושלים, תשמ"ח, עמ' ט-יב.

36 שרשי מנהג אשכנז, החל מעמ' 750 מוקדש לנעשה בארץ ישראל. לענייננו יש לראות במיוחד את דבריו בעמ' 799-820.

37 הכוונה: שהפליג.

בש"ע ס"ב. וכך כתבו הרשב"א בתשובותיו [חלק א] סי' תר"ץ. ו' זמרא בסי' ח'³⁸. והרמב"ן בתשובה סי' רל"ז³⁹, ועיין עליהם.

ומהרש"ל בתשובותיו סי' צ"ח כתב מה שכתב נגד רשב"י ע"ה, יע"ש, והשיגו עליי⁴⁰ הרמ"ע זלה"ה בתשובה סי' ק"ח, ואמר דהגם דעשיר היה בדעת, שכן יפוצו מעיינותיו חוצה, ודאי עני היה באותה שעה, וכל דבריו שם המה מהבל יחד כי עברו תורת העיון הפרו חוק המוסר, לא יאות לחכם ומבין להשיב עליהם או אפי' לשית אליהם לב.

וגם השיג על קונטרס לא' מחכמי הדור⁴¹ על כי שם באותו קונטרס מילין יכביר ועצם בכחו לצוות על הנחתן בח"ה חובה ולא רשות, והפריז על המדה שאמר לייסר ולהלקות הבלתי מניחן עד שתצא נפשו, יע"ש בתשובה ההיא באורך, כי הרבה להתריס כנגד האומרי⁴² להניחן. ויעוד עיין מ"ש גם בשמו בנדון זה בסוף פי' סדר עבודת י"ה מהרמ"ק זלה"ה הנדפס בויניציאה⁴³ בכרך קטן בשנת שמ"ז דף ל"ח ע"ב, ואפי' אם יניח של ראש בלבד יע"ש.

ומנהגנו ג"כ הוא שלא להניחם, כדעת רשב"י וכפוסקים הנוטים אחריו. הגם כי בעטרת צבי⁴⁴ סי' ל"א ס"ג כתב בשם מהרש"ל בביאורו לסמ"ג⁴⁵ שמצא כתוב⁴⁶ סמך להניח תפילין בח"ה דכתיב כי שם ה' נקרא עליך (דברים כח, י) דאיירי

38 כוונתו לשו"ת רדב"ז, ליוורנו, תי"ב, המכונה כיום חלק ד. בשו"ת הרדב"ז דפוס ורשא וצילומי כיום המספר הוא: אלף פב.

39 היינו, בתשובות הרשב"א המיוחסות לרמב"ן.

40 לשון רבים (והשיגו) לאו דווקא. מהרש"ל נזכר שם בשם: "הר"ש דילוריה".

41 בשו"ת רמ"ע מפאנו מהד' ר' פנחס עובדיה, מכון ישמח לב, ירושלים תשס"ז, עמ' רלו, הערה כב, נדפסה הגהת הרב אי"ש ג"ר על כך, ובה כתב שהכוונה היא לר"מ פרובינצאלו, ואף העתיק את תשובתו, שנדפסה כיום בשו"ת מהר"ם פרובינצאלו, חלק א, ירושלים, תשמ"ט, סי' נד.

42 צ"ל: האוסרים.

43 כוונתו לספר פירוש סדר עבודת יום הכפורים לר' משה קורדוברו, ויניציאה, דפוס זואן דיגארה, שמ"ה. בדף לח ע"ב נדפס: "סוד נשמה יתירה אמ"ע [=אמר מנחם עזריה] ... ואם יניח של ראש בלבד אין לך קצוץ גדול מזה כי אף על פי שבחול אינן מעכבות זו את זו השתא מיהא אסורין" וכו'. העתקתי רק את המשפט הקרוב לציטוט בפנים, והמעייין יראה שם את כל דבריו. למעשה נדפס כן כבר בספר זבחי שלמים, פירוש התפלות ע"ד הקבלה שחיבר הרמ"ק, לובלין, שע"ג, בסוף הספר, דף מב ע"ב. וראה עוד מה שכתב בזה ר"י גולדהבר, מאמר י, עמ' יז.

44 שולחן ערוך או"ח עם פירוש עטרת צבי ונחלת צבי לר' צבי ב"ר יוסף כץ, קראקא, ת"ו.

45 עמודי שלמה, בסיליאה, ש"ס, עשין כב, דף ח רע"ד [=מהד' מכון שלמה אומן, שעלבים, תש"פ, עמ' 731; הסמ"ג השלם מהד' מכון שלמה אומן, עשה כרך א, שעלבים, תשפ"ב, עמ' קמג, ביאור רש"ל ד"ה 'אבל בירושלמי']. וכן כתב רש"ל בים של שלמה, ביצה, פ"א סוף סי' נא.

46 ראה הערה 13 לעיל.

בתפילין וקאי על שי"ן של תפילין, ושי"ן הוא סכום ימות השנה שמניחים בהם, שהרי כשתסיר נ"ב שבתות וי"ג י"ט⁴⁷ מן שס"ה ימים נשארו שי"ן ימים, עכ"ל, כי לא די בסמוכות לדחות לדברי הרשב"י ע"ה ודעת שאר הפוסקי' וגאוני' הסוברים שלא להניחם.

ועוד נראה לפום ריהטא שחשבונו אינו צודק, כי כמה שנים שמר"ה לר"ה שבתותיה הם ה', ולפעמים נ"א⁴⁸ נ"ג נ"ד נ"ה⁴⁹. לא זה אף זה כי אפי' ליקח לעולם שנת החמה משס"ה ימים⁵⁰, עכ"ז תמיד חלים מועדים ביום שבת⁵¹, כגון פסח ביום א' יום ז' שלו הוא שבת, ופסח ביום ג' יוה"כ יבוא בשבת. וכמה שנים שחלים ב' י"ט בשבתות כגון פסח בשבת⁵² כומוהם ארבעה כשחל פסח בה' שאז יום ב' של שבועות ור"ה וסוכות ושמיני עצרת באים בשבת קודש. ואפי' אם יהיה חשבונו צודק⁵³, יען שאין דעתי ליגע ולאבד זמני בנפלאות אלו, מ"מ לא היה זה אלא לדריים חוצה לארץ, אבל לבני א"י לא נמצא י"ג י"ט⁵⁴. ובאמת אילו לא כתב זה בשם מהרש"ל הייתי אומר כי הם

47 ראה הערה 14 לעיל.

48 דברי המחבר כאן הם לפי שנה ירחית. מספר הימים בשנה (ירחית) פשוטה הוא, או 353 (חסרה), או 354 (כסדרה) או 355 (שלמה), ולכן מספר השבתות יהיה או 50 או 51. אם כן קשה לו על רש"ל היאך כתב שיש נ"ב שבתות בשנה. אבל ראה הערה 49.

49 מספר הימים בשנה מעוברת הוא בהתאם לכך 383, 384, 385, ולכן מספר שבתותיה יהיה או 54 או 55. מה שכתב המחבר כאן ובהמשך דבריו אפשרות למספר נ"ג - זו טעות (נראה שהיא נובעת מפני שיש לנו נ"ג או נ"ד סדרים-פרשות, ולא נרחיב בזה) ולא אעיר על כך בהמשך.

50 הלשון קשה, שהרי רש"ל כתב להדיא שחשבונו הוא על פי שנה בת 365 ימים. ואכן לפי אורך שנה זו מספר השבתות הוא נ"ב.

51 מכאן ואילך קיימות כמה מחיקות בכ"י ניו יורק שאי אפשר לקרוא מה כתוב תחתיהן, וכן נוספו השלמות בגליון, ואלו נרשמו בסוגריים זוייתיים כאמור בדבריי לעיל. ראה הערה 58 וצרף לכאן.

52 כלומר, אם ראשון של פסח חל בשבת אזי יו"ט שני של אחרון של פסח יחול בשבת.

53 בשאלה שהעלה כאן הכותב דנו כמה רבנים, ציין להם רב"ש המבורגר בספרו שרשי מנהג אשכנז, עמ' 87-89, ואלו הם: ר"מ יפה בלבוש תכלת סי' לב סעיף מג הסביר את החישוב על פי שנה בת שנ"ד, והשיג עליו ר"א שפירא, אליה רבה, סי' לב סעיף סה, כי מדובר בשנה בת שס"ה ימים. ר' יעקב פראגר בשר"ת שאילת יעקב, סוף סי' קכ, חזר והסביר את החישוב לפי שנה בת שנ"ד ימים. הוא גם הסביר שהחישוב הוא רק לפי ימים טובים שהם מדאורייתא, דהיינו שהחישוב מתאים לבני א"י. רב"ש המבורגר ציין עוד לדברי ר"ד אופנהיים בספרו עיר דוד, לונדון, תשס"ג, עמ' כט-ל, שהסביר את החישוב לפי שנה בת שס"ה ימים, אבל חשבונו אינו מבוסס על ש' ימי חול בשנה, עיי"ש.

54 ראה מה שכתב ר' משה מת בספר מטה משה, חלק א, אות כא. נדפס לראשונה בקראקא, שנ"א, וכנראה לא היה למראה עיניהם של שני הכותבים כאן. על שאלה זו שהחישוב מתאים רק לבני חו"ל התייחס ר"י פראגר המוזכר בהערה קודמת. כן תמה בזה ר' שמעון חירי בספרו ישמח לבנו,

חלומות (ואין חלום בלא דברים בטלים)⁵⁵. ועיין בשאלה שלפניך אשר שלחתי אותה אחר כותבי זה לעיר מודונ"א יע"א (לכמוהר"ר אברהם יוסף שלמה גראציאנו נר"ו)⁵⁶ עם תשובתו הבאה אחריה.

שאלה, ילמדנו רבינו מורי ואלופי, א"ב בתורה⁵⁷, ר"ם בשני⁵⁸, נר ישראל⁵⁸, פטיש החזק, עמוד הימיני, שכל ימי היה בעיני מה שהביא בעל עטרת צבי בא"ח סי' ל"א ס"ג בשם מהרש"ל בביאוריו לסמ"ג שמצא כתוב סמך להניח תפילין בח"ה דכתיב כי שם ה' נקרא עליך דאיירי בתפילין וקאי על שי"ן של תפילין, ושי"ן הוא סכום ימות השנה שמניחים בהם, שהרי כשתסיר נ"ב שבתות וי"ג י"ט מן שס"ה ימים נשאר ש"ן ימים, עכ"ל, כדברי פלאות וחלומות, יען כי נראה שחשבונו אינו צודק, בהיות שכמה שנים שמר"ה לר"ה שבתותיה הם נ' ולפעמים נ"א נ"ג נ"ד נ"ה. ואפי' ליקח לעולם שנת החמה משס"ה ימים עכ"ז תמיד חלים מועדים ביום שבת⁵⁹ אא"כ כשחל פסח

תל אביב, תשנ"ג, או"ח, סוף סי' לה: "איך לומדים הלכה מחגים דרבנן מן התורה", וכתב ששאל את הרב הנאמן [הרב מאיר מאזוז] והשיבו: "רומזים דבר כזה". נראה שכוונתו כי זה רמז בלבד, ואין למדים מכאן הלכה של ממש.

55 כל המוקף נמצא בכ"י ניו יורק והועבר עליו קו למחיקה. כנראה חזר ומחק זאת מפני שאלו הם דברים חריפים כנגד מהרש"ל. וראה ליד הערה 6.

56 כל המוקף נמצא בכ"י ניו יורק והועבר עליו קו למחיקה. ברם בניגוד לשאר המחיקות, במקרה זה ניתן לקרוא בביור את המחוק, מפני שהועבר על הכתוב רק קו אחד או שניים. ראה על כך ליד הערה 10.

57 הגרשיים מציינים שלפנינו מליצה על פי שם הנמען הוא המשיב: אברהם, כלומר: אב רם. היינו: אב בחכמה ורם בשנים. בכתב יד "דרך המלך": א"ב בחכמ"ה.

58 בכתב יד גינזבורג "דרך המלך" אין גרשיים. אכן לא ברור מה טיבם של הגרשיים, שהרי שלושת התארים הבאים הם מדברי חז"ל בברכות (כח ע"ב). נראה רצה לרמז בזה כי דבריו של הרב אי"ש ג"ר הם נר לישראל [=ישראל שלמה לינגי]. ראה גם לקמן הערה 65.

59 בשני כתבי יד "דרך המלך" מכאן ואילך יש נוסח שונה והוא: "כגון פסח ביום א' יום שביעי שלו הוא שבת, ופסח ביום ג' יוה"כ יבוא בשבת. וכמה שנים שחלים ב' י"ט בשבתות כגון פסח בשבת, ומהם ארבעה וזה כשחל פסח בחמישי שאז יום ב' משבועות ור"ה וסכות וש"ע [=ושמיני עצרת] חלים בשבת". בכ"י ניו יורק כל זה נכתב בגליון. יש לציין כי גם בתיקונים בגליון יש מחיקות ותיקונים. בכ"י גינזבורג הכל נמצא בפנים, שהרי כתבנו לעיל בסעיף ג שכ"י זה הוא העתקה מאוחרת ומתוקנת של קודמו. יש לדעת כי משברי האותיות המציצות מתחת למחיקות בכ"י ניו יורק, נראה שהיה כתוב שם כפי הנוסח בכ"י שטרסבורג, שהוא הנוסח שכתבנו כאן בפנים. הנוסח שב"דרך המלך" מקבל את נוסח כ"י שטרסבורג, דהיינו את הדוגמה שפסח חל ביום א', אלא שהוא מרחיב ומביא דוגמה נוספת שחלים ארבעה מועדים בשבת. לא ברור מדוע החסיר את הדוגמה שחלים ג' מועדים בשבת. אפשר שמשום שאין שינויים מהותיים בין השינוי לבין הנוסח הראשון, לא ראה בזה רי"ש לינגי שינוי מהותי ממה שכתב בשאלתו המקורית, ולכן הרשה לעצמו לשנות מהמקור. ראה עוד סעיף ד.

ביום א' ⁶⁰ שבאקראי חל זה ⁶¹, שאינו אירע אלא ב' או ג' פעמים במחזור קטן, ומהם אלא א'. וכמה שנים שחלים ב' י"ט בשבתות כגון פסח בשבת ⁶², ומהם מג' כשחל ר"ה בשבת ⁶³, והגע עצמנו שחשבנונו צודק, מ"מ לא היה זה אלא לדורים חוצה לארץ אבל לבני ארץ ישראל לא נמצא י"ג ימים טובים וכי לדבריו סמך הפסוק אינו נכתב לבני א". ולא השגחתי כלל להם, לפי שזה אינו מעלה ומוריד, שבשבילו וסמיכות שלו ודאי אין לנו להסיר ממנהגנו.

ואמרתי בלבי אחר המחילה מכבודו <ומכבוד> תורתו וקדושתו, כי ידעתי שאדם גדול ואלוף בתורה היה, שלא המשיך זה אלא בעבותות האהבה לחזק מנהגם.

שוב בקוראי ברבינו ב"י מצאתי בא"ח בסי' ל"ב סעיף (ל"ז) [ל"ג] דכתב בשם א"ח דהטעם שעושין אות ש"ן בתפילין יותר משאר אותיות כדי לרמוז הימים שאדם מניחם בשנה שהם ש'. ועוד <ראיתי> בהרד"א ⁶⁴ בה' פסח בדף ז' ע"א וז"ל, (אשר ראיתי בו) ⁶⁵ ואומר במדרש שהש"ן שהיא רשומה בתפילין היא רומזת לג' מאות ימי שבשנה שמניחין תפילין כשתסיר שבתות וי"ט, ואם תסיר ימי חולו של מועד לא יהיה כך. עכ"ל.

נשארתי משתומם ביני לבין עצמי לראות שהסמך ההיא הוא מהמדרש, ואז חזרתי לאחור ליגע כדי למצוא חשבון איך הם ש"ן ימים שמניחין תפילין, שאעפ"י שחשבנונו של מהרש"ל לע"ד אינו צודק, מ"מ צריך לישב המדרש כי עלהו לא יבול, ועד עכשיו מקוצר ידיעתי ומיעוט שכלי הדל והמך לא מצאתיו לשום צד שהפכתי ובלבלתי וניסיתי בו, וגם שחשבון שכתב הרמ"י בלבוש על זה אשר מצאתיו אח"כ בסי' ל"ב סוף סעיף מ"ג יע"ש, לע"ד לא יצדק.

ויען שחשקי לידע חשבון זה לא כדי להסיר ממנהגנו ולנגד נגד הרשב"י ע"ה ושאר פוסקים וגאונים' הסוברים שלא להניחם, חלילה וחס, אלא כדי להבין דברי המדרש על בוריו בלבד, הנני הנני לחלות פני מעכ"ת, מוכתר בכתרה של תורה, מעין הבינה ומקור החכמה ומורה הוראות בישראל ל"כ אשר ישראל ⁶⁶ ל"כ כוסף אותם, לפרש לי דברי

60 כי אז שביעי של פסח חל בשבת.

61 כלומר, שפסח יחול ביום ראשון זה דבר נדיר יחסית, וכפי שמסביר והולך.

62 ושמיני של פסח יחול בשבת.

63 ואז סוכות ושמיני עצרת חלים בשבת.

64 בהרב ר' דוד אבודרהם. אציין כאן לאבודרהם השלם, ירושלים, תשכ"ג, עמ' רמד, ואבודרהם מהד' קרן רא"ם, ירושלים, תשע"ה, עמ' 323.

65 כל המוקף נמצא בכ"י ניו יורק והועבר עליו קו למחיקה.

66 ראה לעיל הערה 57.

המדרש הנ"ל על בוריו, וגם להגיד לי אם חשבוננו של מהרש"ל והרמ"י הם צודקים. כי אולי איני מבין דבריהם, ואפשר שסתומים הם אצלי, ולמחול לי על הטורח הזה כי תורה היא וללמוד אני צריך, והאמת והצדק אהבתי לעולם, אפר כירה מוכן לעבדו ולשרתו, ישראל שלמה ליגני.

פסק⁶⁷ שכתבתי אל כמהר"ר ישראל לינגי יצ"ו בכמהר"ר טוביא ז"ל על שאלתו הנ"ל בשנת תג"ל לפ"ק ליצירה בס"ד⁶⁸

ב"ה⁶⁹ תשובה⁷⁰ מירא דכיא, מבני עלייה, <ינוח> ישרי בתקוף כאריא, שלו.

למה זה תשאל לשמי להשיב אמרים אמת על דבר חכמת התכונה אשר נשגבה לא אוכל לה ואין לי עסק בנסתרות אלו, מ"מ משום דגדול כבוד הבריות הנני בא להשיב מפני הכבוד, ואומר, האי רשנא להאי פרדשנא⁷¹ שמענה⁷² ואתה דע לך (ידיד נפשי)⁷³ את ההלכה שכתב הגאון מהרש"ל ז"ל בפי' שחיבר בס' הסמ"ג בעשאים סי' כ"ב דף ח' ריש ע"ד וז"ל, ובח"ה וכו' מצאתי סמך להניח תפילין בחול המועד דכתיב כי שם ה' נקרא וגו' דאירי בתפילין וקאי על שי"ן של תפילין, ושי"ן הוא סכום ימות השנה שמניחין בהן תפילין שהרי כשתסיר נ"ב שבתות וי"ג ימים טובים מן שס"ה ימים נשארו שי"ן ימים מצאתי. עכ"ל.

כי אע"ג דקשיא לך שיש כמה שנים מר"ה לר"ה ששבתותיהם אינם אלא חמשים ולא נ"ב כמו שכתב הרב לוריא הנ"ל, ולפעמים השבתות הם נ"א, נ"ג, נ"ד, נ"ה כמו שכתבת, אפ"ה יש לומר שלעולם אנו עושים השנה שהיא מלה נגזרת משינוי⁷⁴ משס"ה ימים ושש שעות כאשר נבאר לקמן שהם זמן הקפת החמה ברקיע על ידי מרוצתה המזרחיית, ותשוב למקומה הראשון שממנו התחילה לסבוב, וכפי דעת שמואל בעירובין פ' כיצד מערבין (נו, א), נגד דעת רב אדא בר אהבה דאמר ששנת

67 כפי שכתבתי בפתיחה מכאן ואילך אני מעתיק לפי כ"י שטרסבורג, עם השוואה מסויימת לכתבי יד "דרך המלך".

68 זו הערה בגליון של כ"י שטרסבורג. בכתבי יד "דרך המלך" ליתא.

69 בכתבי יד "דרך המלך" ליתא.

70 בכ"י שטרסבורג וגם בכ"י גינזבורג ליתא. בכ"י ניו יורק נכתבה מלה זו בין השיטין.

71 בסנהדרין צד, ב: "האי רישנא להאי פרדשנא" וכתב רש"י: "האי רישנא להאי פרדשנא, וכי מביאין דורון כזה לאדון כזה".

72 כ"ה גם בכ"י ניו יורק, אבל בכתב יד גינזבורג: שמע נא. באיוב (ה, כז) נאמר: "שמענה ואתה דע לך".

73 כך בכתב יד שטרסבורג, אבל בכתבי יד "דרך המלך" נמצא הכתוב וללא סוגריים.

74 בכ"י ניו יורק נכתב: משינו... וההמשך מחוק. רד"ק בספר השרשים ערך שנה כתב: "נקראת כן לפי ששבה השמש שנית אל הנקודה שהחלה ממנה". לכאורה כצ"ל גם כאן.

החמה הם שס"ה ימים ה' שעות תתקצ"ז חלקים מ"ח רגעים משה ושבעים בחלק, וכדכתב הרמב"ם ז"ל בהל' קדוש החדש ריש פ' תשיעי ועשירי. ובעל צדה לדרך במאמר רביעי כלל שני בראש פ"ג ובפ"ט, וס' שארית יוסף דפוס קוסטנטינ"א בכרך קטן דף י' עמוד ב' ובפתיחת שער שמיני⁷⁵.

ומצאתי כתוב בפ"י שעשה החכם מוה"ר עובדיא ב"ר דוד ז"ל על הרמב"ם ז"ל בריש פ"ק דהל' קדוש החדש (ה"ב), שסברת שמואל היא עפ"י רוב הדיעות באופן ששנת החמה יתירה על שנת הלבנה עשרה ימים וכ"א שעות ור"ד חלקים וסימניך יכ"א ר"ד, ומדת שנת הלבנה שנ"ד ימים ושמונה שעות ותתע"ו חלקים, וכן דעת בעל הלבושים בלבוש החור הלכות ר"ח ס' תכ"ח. וטעמא הוי על מה אנו מחשבים שיהיו כל השנים כשני החמה ומכל כך ימים למר כדאית ליה, ולמר כדאית ליה, שהם הנהו תרי אמוראי דאמרן לעיל שמואל ורב אדא בר אהבה⁷⁶ מפני דאיתא בגמרא בפ"ק דסנהדרין (יג ע"ב) ובמס' ר"ה (כא ע"א) דהא כתיב שמור את חדש האביב כלומר שצריכים אנחנו שהשנים יהיו שני החמה כדי שלא יבא הפסח פעמים בימות החמה ופעמים בימות הגשמים, שהרי כתיב שמור את חדש האביב ועשית פסח לה' אלהיך (דברים טז, א), ולפיכך חייבים אנו לעשות הפסח בחדש האביב והוא זמן יציאת מצרים דכתיב כי בחדש האביב הוציאך ה' אלקיך ממצרים לילה (שם).

וכן צריכים אנו להשען על ב"ד, כדרשינן על פסוק אשר תקראו אותם במועדם (ויקרא כג, ד), אתם כתיב, אתם אפי' שוגגים, מזידיים ומוטעים⁷⁷ (ראש השנה כה ע"א), וזה כדי לעשות שאר המועדים עם הפסח כנ"ל בזמניהם⁷⁸, כגון חג השבועות בזמן הקציר ככתוב בתורה (שמות כג, טז על פי חגיגה יח ע"א), וחג הסוכות בזמן האסיף שכך נק'⁷⁹ חג האסיף (שם ושם), ודבר זה אי אפשר להיות אלא כשיהיה הפסח בזמן האביב, ולכן נמסר לנו סוד העיבור לעבר השנה כדי להשוות שנת הלבנה עם שנת החמה ולקרב אותה בקירוב היותר שאפשר, יען כי מוכרחים אנו לתקן מהלך

75 כוונתו לספר שארית יוסף על מלאכת העבור שכתב ר' יוסף בן שם טוב בן ישועה חי. ספר זה נדפס בשלונקי שנת רפ"א ושנת שכ"ח. לא ידוע לנו על דפוס קושטא, ויתכן שהכותב דימה שהמדובר בדפוס קושטא. ידוע לנו על מחברים שהחליפו בין שני הדפוסים הללו גם ביחס לספרים אחרים. דפוס שלונקי רפ"א שהיה לפני באתר היברו בוקס הוא מטושטש מאוד ולא ניתן לראות מה מצוי בו בדף י' ע"ב. בשער ח מדובר על שנה מעוברת שקביעותה הש"ג, ואין זה קשור לדברי הכותב.

76 בכתבי יד "דרך המלך" ליתא: בר אהבה.

77 מכאן ואילך קשה לקרוא בכ"י שטרסבורג, והעתקתי לפי כ"י "דרך המלך". מה שניתן לקרוא מכאן ואילך הוא כך: וגם כדי [לסדר] שאר המועדות עם הפסח כנ"ל... בזמן הקציר ככתוב בתורה והג הסוכות בזמן המסיק שכך נקרא... ודבר זה אי אפשר להיות אלא כשיהיה הפסח...

78 המשפט: וזה כדי... בזמניהם, נמצא רק בכ"י ניו יורק.

79 בכ"י גינזבורג: שכך זמן.

שני המאורות הללו שמש וירח לחשבון שנותינו ומועדינו, כמו שכתוב ויאמר אלקים יהי מאורות וגו' והיו לאותות ולמועדים ולימים ושנים (בראשית א, יד) כדגרסין בב"ר פ"ו (ס"א) בפסוק והיו לאותות ולמועדים.

וא"כ עפ"י היסוד הזה שכתבנו מפי סופרים ומפי ספרים, שאין אנו יכולים לעשות שנת החמה רק משס"ה ימים כנ"ל מטעם המועדות, הנה כשמסירים אנחנו מן חשבון שס"ה ימים סך נ"ב שבתות כאשר עפ"י האמת נמצא שכך עולה הסך מהנ"ב שבתות מן השס"ה ימים.

ועוד כשנסיר י"ג ימי המועדים כולם לבני חוצה לארץ, הגם שלפעמים איריא⁸⁰ ימים טובים בשבתות, אע"פ כן לא דבר מהרש"ל הנ"ל אלא בהווה, כי כן אמרו ז"ל לא דבר הכתוב אלא בהווה (בבא קמא נד ע"ב), ומנהג חכמי ג"כ הוא שמתנהגים בכי האי גוונא וכמו שאמרו לא <נתנו> חכמי דבריהם לשיעורים (על פי שבת לה ע"ב), זאת ועוד הוסיפו לומר לא פלוג רבנן (יבמות קז ע"א). וע"כ מצינו שלעולם מציידין רבנן בשכלם מרווח נרחב⁸¹ כפתחו של אולם להודיענו ולהורות לנו שהשנה הם שס"ה ימים, ונפקא לן שהשבתות הנמצאות בחשבון זה צריך לציירן גם כן שהן הנה נ"ב.

ואדעתא דהכי אמרו ז"ל על חשבון ימי השנה שבקטרת היו בו שס"ח מנין⁸², היינו שס"ה כמנין ימות החמה ושלשה מנים יתרים שהיה הכ"ג מחזירן למכתשת בערב יוה"ך ונטל מהן למחר מלא חפניו כדי לקיים מצות דקה מן הדקה, והכי גרסין בפ"ק דכריתות (ו ע"א) וז"ל, ת"ר קטורת היתה נעשית שס"ח מנה, שס"ה כנגד ימות החמה, שלשה מנין יתרון שמהן מכניס כ"ג מלוא חפניו ביוה"ך, והשאר ניתנת לאומנין בשכרן, כדתניא מותר הקטורת מה היו עושין בה, מפרישין ממנה שכר האומנין ומחללין אותה על מעות האומנין ונותנין אותה לאומנין בשכרן, וחוזרין ולוקחין אותה מתרומת הלשכה. ע"כ.

הרי דהתם בכריתות נמי אמרו שימי שנות החמה הם שס"ה, וכדאמרין⁸³ ג"כ במכות פ' אלו הן הלוקין (כג ע"ב) דרש ר' שמלאי תרי"ג מצות נאמרו לו למשה בסיני שס"ה לאוין כמנין ימות השנה ורמ"ח עשה כנגד אבריו של אדם, ע"כ. ומינייהו⁸⁴ אית

80 כן נראה לקרוא, וכוונתו: אירע. בכ"י גיזבורג הקריאה קשה, וכך נראה לקרוא גם שם.

81 בכתבי יד "דרך המלך" ליתא: נרחב.

82 מנים.

83 המוסגר נכתב בגליון כ"י שטרסבורג, ואינו נמצא בכתבי יד "דרך המלך".

84 מכאן ואילך עד סוף הגליון המילים הללו מיותרות, והן נכתבו כדי ליידיע את המעתיק או הקורא על ההמשך. גם הסוגריים הנמצאים במקור והכתוב בהם נכתבו כדי שמעתיק ידע שעליו להמשיך מכאן ואילך כמו שכתוב בפנים.

לן נפקותא וכו' (כבפנים) > ומינייהו אית לן נפקותא ששבתותיהם הם נ"ב כדכתב מהרש"ל ז"ל דנקיט ליה בידיה ברמז השי"ן של תפילין אותו הסדר עצמו שסדרו לנו רז"ל כנ"ל על שס"ה ימים של כל שנה ושנה, ולא הקפיד אם לפעמים לא תהייה נ"ב שבתות בדקדוק בשנה, ואם ב"ג ימי טובים אפשר דמתרמי בהון איזה שבת ואי הכי ימי היום טוב בשנה אינם סך י"ג, דכבר אמרנו שלא נדבר רק בהווה בדלא מתרמי בהו בשבת, מלבד דאיכא למימר דלא דייקין כולי האי על הדא מילתא, דסוף סוף מהרש"ל בכבודו ובעצמו כתב שאינו אלא סמך בעלמא, ומצא הסמך ההוא לעשות סמוכות וזכרונות אצלו למנהג קהילותיו הקדושות על הנחת תפילין בחולו של מועד, וזהו ע"ד מ"ש בש"ס בהרבה מקומות וקרא אסמכתא בעלמא הוא (פסחים צו ע"ב). ולא נכתב הרמז זה אפי' במדרש לפי דעת החכם אבודרה"ם רק לזכרון בעלמא מהימים שמניח' בהם התפילין כפי הסדר הנכון שסדרו וקבעו לנו חז"ל מהשס"ה ימים של כל שנה ובהווה כדכתבין לעיל. והא זה למה הוא דומה, למאי דתנן בשבת פ"ר (פרק רבי) עקיבא (פו ע"א) מנין לסיכה שהיא כשתיה ביוה"ך, אעפ"י שאין ראה לדבר זכר לדבר וכו'.

וכל הרמזים שהיו רומזי' חז"ל במאמריהם כי נעמו היו מפני שהשכחה מצויה והרמז היה להם כמו זכרון מקומי, כאשר לימד דעת זה לנו הרב בעל הליכות עולם ודעמיה⁸⁵ בנושא הלז, ועל כיצא בזה בעירובין פ"ה (נד ע"ב) גרסינן אמר רב חסדא אין התורה נקנית אלא בסימנין שנ' שימה בפיהם (דברים לא, יט), אל תקרי שימה אלא סימניה וכו' עד אנן מהכא מתנינן לה הציבי לך ציוני' (ירמיהו לא, כ) עשו ציונים לתורה.

ובר מן דין ראיתי והנה מנורת זהב כלה, הרב בעל ס' [פר] המוסר ז"ל, שהביא בפ"ד⁸⁶ בסוד התפילין מעט מן הרמז של השי"ן מהתפילין שגם הוא כתב בשם מדרש רז"ל, שהיא כנגד השי"ן ימים הראויים להניח בהם תפילין, וז"ל, ועוד אז"ל מי שאינו מניח תפילין יש עליו שלש מאות עונשין בכל שנה כנגד ש' ימים שראוין להניח בהן תפילין בשנה. עכ"ל לענייננו⁸⁷. והוכרח להביא שם דברים אלו של שי"ן התפילין אגב הוראת ואזהרת העונש של מי שאינו מניחם בימים שהוא ראוי להניחם, אבל כתב ג"כ

85 בכתב יד "דרך המלך": ודעמיה. בהליכות עולם לר' ישועה הלוי לא מצאתי. הביטוי 'זכרון מקומי' נמצא בספר לב אריה לר"א ממודינא, בראש ההקדמה ובשער א פ"ד.

86 כוונתו לספר המוסר לר' יהודה כלף, קושטא רצ"ז, ואין שם מניין דפים. בספר הנמצא באתר אוצר החכמה הוא בדף ע סע"א. בדפוס מנטובה, ש"ך, נמצא כן בדף לב ע"א.

87 בכתב יד "דרך המלך" ליתא: לענייננו.

רמזים אחרים באות <השי"ן קְעִינָה⁸⁸ מה שאמרו⁸⁹ בעלי הרמז שהשי"ן של ג' רגלים מצד ימין רומזת לג' אבות, והשי"ן של ד' רגלים מצד שמאל היא רומזת לד' חיות המרכבה.

נמצינו למדין שהפשט שכתבו המפרשי' על שי"ן של תפילין, דהוא לרמוז לשי"ן ימים שמניחין בהם התפילין, אינו אלא רמז בעלמא כדאמרן.

האמנם עיקר הטעם הוא שהתורה רומזת בעליונים, כדאמרינן בר"מ⁹⁰ פ' פינחס דתרינ שיני"ן הללו הן רומזות לז' נרות המנורה הטהורה, ולז' הנערות שהן רמז לז' ענפי האצילות הנקראים כך, וכאשר רמזו בעלי האמת והצדק, אע"ג שאין אנו כדאים לכך למעבד האי שקלא וטריא, מלבד מה שכתב הקדוש רשב"י ז"ל על פסוק ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם (שמות כה, ח) אלו התפילין⁹¹ שבסבתם הקב"ה משרה שכינתו בישראל לפי שהם רומזים אל האבות ואל המרכבה וכן"ל.

ולפי הדרכים אלו אתי שפיר יותר <רמז> השיני"ן גם לבני א"י שאין להם י"ט שני של גליות כבני חוצה לארץ, מה שאין כן לפי שיטת ורמז המדרש שהשי"ן היא כנגד השי"ן ימים שמניחים בהם התפילין בשס"ה ימות השנה, שבדאי היו נכנסים בהם ימי החול המועד להניח בהם התפילין וכפי דעתו של מהרש"ל ז"ל, וכבר ידענו שבני א"י כיום הזה אינם נוהגים להניח תפילין בימי ח"ה, כוחילייהו מדברי הרשב"י ז"ל שהביא הרב הגדול קארו ז"ל בטא"ח סי' ל"א, והחכם כמוהר"ר דוד ן' זמרא ז"ל

88 הניקוד גם בכ"י ניו יורק.

89 בדפוס קושטא נמצא כן בדף ע רע"א בקטע המתחיל: הגהה וסוד תפילין ומסתיים: זה הנלע"ד מ"כ. בדפוס מנטובה מובא בדף לב ע"א ג"כ כהגהה, אלא שהוא נדפס בפני עצמו בנפרד בתחתית העמוד ובגופן שונה. לפי דברי המחבר כאן משמע שהכל מדברי ר' יהודה כלץ.

90 ברעיא מהימנא, פ' פנחס, דף רנד סע"א: "מנורה שבע בוצינין דילה את שבע הנערות הראויות לתת לה מבית המלך (אסתר ב, ט) לקבל שי"ן דתלת ראשין ושי"ן דארבע ראשין ואינון לקבל ז' ברכאן דק"ש וכו'. ואת העניין של ז' ענפי האצילות מצאנו בספר יש שר לר' יששכר בר, פראג, שס"ט, הלכות תפילין, דף ו סע"א לאחר שהביא את הרעיא מהימנא הוא מוסיף: "שיש ליהרהר בעשיית השיני"ן שהם סוד ז' ענפי האצילות הנקראים שבע הנערות כאמור".

91 נראה שכוותו לזוהר, מדרש הנעלם, פרשת חיי שרה, דף קכט סע"א איתא: "הדא הוא דכתיב ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם, ושמענא מאבוך דהכא סתים טעמא דתפילין בהאי פסוקא". המשך לשון המחבר נראה שלקוחה מספר המוסר (לעיל הערה 88. אני מעתיק מדפוס קושטא): "ואחר שנחבר ב"ה [בית המקדש] כתב הרב הקדוש רשב"י שעל התפילין נאמר ועשו לי מקדש ושכנתי וגו', שבסבתם ה"ב משרה שכינתו בישראל לפי שהם סוד המרכבה וסוד האבות, ולכן יש בהן שין של ג' רגלים מצד ימין כנגד האבות אברהם יצחק ויעקב ומצד שמאל שין של ד' רגלים כנגד ד' חיות נושאי המרכבה".

בתשובותיו ס"ח (הנדפסות בעיר ליוורנו)⁹², והחסיד המופלג כמוהר"ר מנחם עזריה מפאנו ז"ל בסי' ק"ח, וכמה גאוני גדולים כתבו כן בספריהם כ"י אשר אצלי. ועל כרחין אית לן למימר שלפי רוב בקיאותם וגודל חכמתם בספרי הקודש המה ראו דברי המדרש שהביא החכם אבודרהם וס' המוסר על השי"ן שבתפילין הרומזות לפי המדרש ההוא לשי"ן ימים שמניחים בהם התפילין שבהם נכנסים גם כן ימי ח"ה, אבל לא חשו למדרש ההוא להיותו נגד דעת הרשב"י וחביריו ז"ל. אלא כל הנביאים כלם מתנבאים להשוות דברי הבבלי והירושלמי לדעת רשב"י ז"ל שלא להניח תפילין בימי ח"ה⁹³ שהם עצמם אות, נגד סברת הרא"ש ז"ל, כדברי ההוא סבא חסידא האלוף כמוהר"ר מנחם עזריה⁹⁴ מפאנו ז"ל בת' [שבות] הנ"ל ובפסקי האחרונים נ"ע שכתבנו, כ"ש ששמענו בשם הרב המופלא ביבנינישת"א נר"ו בעל כנסת הגדולה שאין למדין⁹⁵ דין מן המדרש⁹⁶, ובפרט בנד"ד שהוא מדרש חלוק נגד סברות חכמי הזוהר כשאנים חולקים לא על הש"ס בבלי שלנו ולא על הירושלמי.

כל זה ראיתי לכתוב על שאלת כ"ת בנושא ונותן בלבד לא להוראה חלילה, כי ידעתי שבער אנכי מאיש. ואם התמהמהתי כל כך לכתוב מחול ושבוק לחובין, כי אנוס רחמנא פטריה מחמת טרדות הזמן בלתי נאמן, ולבי סחרחר עזבני כחי.

אכרע אקוד לפני האדון, וכבוד ה' עליך יזרח, ותשיש כגבור לרוץ אורח, אכי"ר. עציץ נקוב ומוזא⁹⁷ דירקא נקוב, הצעיר אברהם יוסף שלמה בכמ"ר אברהם⁹⁸ מרדכי גראציאנו זצו"ל

92 כן בכתב יד שטרסבורג, אבל בכתבי יד "דרך המלך" ליתא סוגריים וגם לא האמור בהם.

93 בכ"י ניו יורק היתה כאן השמטה מפני הדומות, ולכן זה נכתב שם בגליון.

94 בכתבי יד "דרך המלך" נכתב בקיצור: כדברי הקדוש מפאנו.

95 מכאן ואילך לא ניתן לקרוא בכ"י שטרסבורג. אבל על פי חלק משברי אותיות הניתנות לקריאה נראה כי אין שינויי נוסח בין הכתוב כאן לבין הנעתק ב'דרך המלך', פרט לשורה אחת שיש בכ"י שטרסבורג, שבה נכתב התאריך, שניתן לראות חלק ממנו בקושי רב, ואילו שאר המילים הכתובות באותה שורה אינן ניתנות לקריאה.

96 כך נדפס בסוף כנסת הגדולה על אוח"ת, ליוורנו, תי"ח, בכללי הגמרא אות ע: "אין למדין הלכ' ממדרש הרבות ולא מן ההגדו', הרמ"ע מפאנו סימן ל"ו" וכו'.

97 בקידושין נב ע"ב פירש רש"י שהמילה מוזא משמעותה מלא יד.

98 בכ"י ניו יורק ליתא: אברהם.